

**ЎЗБЕГИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЁКАРЫ ВЕ ЙЎРИТЕ ОРТА
БИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

БЕРДАК АДЫНДАКЫ ГАРАГАЛПАК ДЎВЛЕТ УНИВЕРСИТЕТИ

**Ўзбек ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ
ФИЛОЛОГИЯ КАФЕДРАСИ**

**Түркмен филологиясының
2-курс студенти Аннаева Женнет**

РЕФЕРАТ

**ИШИЃ ТЕМАСЫ: Түркмен дилинде ортак ишликлерин
уланылышы**

Ылмы ёлбашчысы: Т. Байжанов _____

Нөкүс-2014 йыл

Түркмен дилинде ортак ишликлерин уланлышы.

Мейлнама

Гириш.

1 Ортак ишлигин өтен заман шекилли.

а) ортак ишлигин өтен заманының –ан,-ен шекилли.

2 Ортак ишлигин хэзирки заман шекилли.

а) ортак ишлигин хэзирки заман гошулмасының гелип чыкышы хагында.

б) –ян,-йэн шекиллини уланлышы ве манлылары.

3 Ортак ишлигин гелжек заман шекилли.

а) ортак ишлигин мэлим гелжек заман шекилли.

б) ортак ишлигин нэмэлим гелжек заман шекилли.

Негиже

Пейдаланылан эдебиятлар

ГИРИШ

Гымылды херекетиң белли бир замандадыгыны билдирип, өзлериниң багланян атларының херекет айратынлыгыны аңлатмага хызмат эдйән ишлик формасына ортак ишлик дийилйәр.

Ортак ишлик диен термин ерликли берлен, себәби бу исимлер билен ишликлерин ортасында дуран категориядыр. Оларың исимлере голай тарапы хем бар, ишликлере голай тарапы хем бар. Онуң сыпатлара голай тарапыны ашакдакы ялы гөркезмек болар.

1. Ортак ишликлер хем, сыпатлар хем сөзлемде эсасан айыргыч болуп уланыларлар. Бейле уланыларларында болса, оларың икиси-де көпленч меңзеш сорага жогап болярлар.

Меселем: Зехинли оглан (нәхили оглан?). Окажак оглан(нәхили оглан?).

2. Буларың икиси хем атлара багланьп, олары айыклап геленлеринде, олардан өңүрти гелип, сөзлемде өзлери хич бир үйтгедижи гошулма билен үйтгешмейәрлер. *Меселем: Овадан халы, овадан халының, овадан хала, овадан халыны, докалан халы, докалан халының, докалан хала, докалан халының ве ш. м.*

3. Ортак ишликлерем, сыпатларам айыкляяң атлары галдырылып уланыларларында, олар атлашярлар, галдырылан атларына дегишли үйтгедижи гошулмалары кабул эдип, өз аңладяң маныларының дашындан шол галдырылан атларың маныларыны хем аңладып билйәрлер ве шол галдырылан атлар нәхили сорага жогап болян болса, булар-да, шейле сорага жогап болуп, чылшырымлы дүшүнжәни билдирмәге хызмат эдйәрлер. *Ягышы адамдан ат галар- ягышдан ат галар(кимден?). Горкан адама гоша гөрнер-горкана гоша гөрнер(киме?)*

Өтен заман ортак ишлиги. Өтен заман ортак ишлигиниң барлык галыпы дүйп ишликлерин соңуна -ан, -ен, -дык, -дик, -дук, -дүк, -мыш, -миш гошулмаларының гошулмагы билен ясаляр. Екрук галыпы -мадык, -медик, -ман, -мән гошулмалары аркалы ясаляр.

Бу гошулмалардан хәзирки заман түркмен дилинде уланылян -ан, -ен болуп, -дык, -дик, -дук, -дүк, -мыш, -миш болса ончаклы уланылмаяр. *Меселем Окан адам, язян окувчы. Товшана догдук депе. Ол ерде ислендик зат тапыляр. Беследигим гырат сени. Йигидиң сөйдиги болса мәхрибан. Көп билмиш, оқымыш.*

Ортақ ишлигиң еклук формасыны ясаян -мадык, -медик ве -ман, -мән гошулмалары ики элементден эмеле гелипдирлер. Олар -ма, -ме ве -дык, -дик гошулмалар биригип, -мадык, -медик формасына эе болупдыр. -ман, -мән гошулмасы болса, аслында -ган, -ген диен гадымы формадан гысгалып эмеле гелипдир дийип беллемек герек.

Меселем Яшлыкда көймән йигиде.

Чөл ерлерде тазы гөрмән тилкилер.

Хаял эдер ятан шири атмага.

Хэзирки заман ортақ ишлиги. Хэзирки заман ортақ ишлигиң барлык галыпы дүйп ишликлеринң соңуна -ян, -йән гошулмасы гошулмак билен эмеле гелйэр. *Меселем Алян адам, окаян окувчы, ишлейән иши.*

Онуң еклугы дүйп ишлик билен ортақ ишлигиң хэзирки заманыны хасыл эдйән формасының арасындан ишликлеринң еклук формасыны ясамак үчин хызмат эдйән -ма, -ме гошулмасының гетирилмеги билен хасыл боляр. *Меселем Алмаян адам, окамаян окувчы, ишлемейән иши.*

Өтен заман ортақ ишлигиниң -ан, -ен гошулмасы хем кэбир ягдайларда хэзирки заманы аңладып билер. Йөрмек, дурмак, ятмак, отурмак хал ишлигиң ызындан көмекчи ишлик болуп геленде өтен заман ортақ ишлигиниң гошулмасыны кабул этсе-де, манысы боюнча хэзирки заман ортақ ишлигиниң хызматында уланылярлар, сөзленйэркэ болуп дуран херекети аңладярлар.

Меселем

Окап дуран оглан (окаян оглан).

Ойнап йөрен чага (ойнаян чага).

Хэзирки заман ортақ ишликлери хем атлашып геленлеринде сан, йөңкеме, дүшүм билен үйтгейэрлер.

Меселем

Мениң окаяным

Бизиң окаянымыз.

Сениң окаяның

Сизиң окаяныңыз.

Онуң окаяны

Оларың окаяны.

Дүшүм билен үйтгейиши ашакдакы ялы.

Баш дүшүм- гелйән.

Эелик дүшүм - гелйәниң.

Йөнелиш дүшүм - гелйәне.

Еңиш дүшүм - гелйәни.

Вагт-орун дүшүм - гелйәнде.

Чыкыш дүшүм - гелйәнден.

Гелжек заман ортак ишлиги. Гелжек заман ортак ишлиги ики хили ел билен ясаляр`

1. -жак, -жек гошулмасы билен ясалан ортак ишликлере мәлим гелжек заман ортак ишлиги дийилйәр. Меселем: *окажак оглан, язылжак хат.*

2. -ар, -ер гошулмасы гошулып ясалян ортак ишликлере нәмәлим гелжек заман ортак ишлиги дийилйәр.

Меселем: *Акар сув, гөрер гөз. гүлер йүз.*

Шу екардакы -жак, -жек, -ар, -ер гошулмасы гелжек заман ишлигини хем аңладяр.

Меселем:

Мен гезеленже гитжеск. Эртир кино бо-лар. Ине булар ортак ишлик дәлдир. Олар хачанда адың тапавут-ландырыжы аламаты болуп, оны айыклап геленлеринде, я-да атлашып, айыкляян адына дерек улананларында ортак ишлик боляр.

Меселем: *Окажак адам, Акар сув.*

Гелжек заман ортак ишликлери атлашып геленлеринде, сан, йөңкеме ве дүшүм билен үйтгешйәрлер.

Ортак ишликлер дүйп ишликлере йөрите шекил ясайжы гошулмалаың гошулмагы билен ясалып, хер хили грамматик манылары аңлатмага гат-нашярлар ве сөзлемде дүрли-дүрли синтактик функциялары ерине етирйәрлер . Ортак ишликлерин эсасы айратынлыгы оларың белли бир заманы аңлатмагы ве айыкляян сөзүне ыснышма ёлы билен багланып, айыргыч функциясында гелип билмегидир. Мундан хем башга ортак ишликлер субстантивлешип, сөз үйтгедижи, Шейле хем кәбир сөз ве шекил ясайжы гошулмалары кабул эдйәр.

Хәзирки заман түркмен дилинде ортак ишлигин өтен, хәзирки ве гелжек заман шекиллери уланыляндыгыны гөрдүк. Инди биз ортак ишликлериниң заман формаларының үстүнде геңишлейин дуруп гечели.

1 Ортак ишлигин өтен заман шекиллери

Ортак ишлигин өтен заманы *-ан,-ен* (ёклогы чекимлиси узын айдылян *-ман-мән*) ве *-дык,-дик,-дук,-дүк* (ёклогы *-мадык-медик*) гошулмаларының үсти билен аңладылар. Мундан башга-да азербайжан, түрк ве гагауз диллеринде уланылян ортак ишлигин өтен заманының *-мыш,-миш,-муш,-муш* шекили түркмен дилинин язув ядыгәрликлеринде, халк дөредижилигиниң дилинде уланылыпдыр. Мунуң хәзирки заман түркмен дилинде уланылышы ве аңладян грамматик манылары өрән чәклидир.

а) Ортак ишлигин өтен заманының *-ан-ен* шекили

Ортак ишлигин бу шекили түрки диллерин хас ирки дөвүр язув ядыгәрликлери болан Орхон-Енисей (VII—VIII асыр) язув ядыгәрликлерине хәсиетли дәлдир¹. Ол түрки диллерин X—XIII асыр язув ядыгәрликлеринде *-ган,-ген* (Махмыт Кашгарының сөзлүгинде *-ган,-ген* ве *-ан,-ен*) гөрнүшде уланылыпдыр². Түркмен дилинин XII—XIX асыр язув ядыгәрликлеринде бу ортак ишлик *-ан,-ен, -ган,-ген* ялы вариантларда өрән актив уланылыпдыр.

Ортак ишлигин бу шекили хәзирки заман түркмен әдеби дилинде диңе *-ан,-ен* гөрнүшде язылян хем болса, өң янындакы богунларда додак чекимлилеринин гелйән сөзлеринде додак сингармонизм кадасына боюн эгип, сөзлейишде *-он,-өн* вариантларда-да айдылар: *орон, гөрөн, гурон, гүлөн*. Диймек, бу шекил түркмен әдеби дилинде дөрт вариантлыдыр: *-ан,-ен,-он,-өн*.

1) *-ан,-ен* гошулмасының гелип чыкышы хакда

Түркологларың көпүси *-ан,-ен* гошулманың хәзир хем көп түрки диллерде уланылян *-ган,-ген, -кан,-кен* ялы долы гөрнүшден эмеле гелендигини ныгтап гечйәрлер я-да шейле чакламаны өңе сүрйәрлер. Эмма *-ган,-ген* аффиксиниң алтай диллери үчин умумы грамматик гөркезижи хөкмүнде середилйәндигине

гарамаздан, *-ган,-ген* ортак ишлик гошулмасының гошма аффиксдиги ве онун *-ан,-ен* ялы шекилден соң дөрәндиги хакда хем гызыклы пикирлер айдылыпдыр. Г. И. Рамстедт *-ган* аффикси аслында ишликден ишлик ясайжы *-га* аффиксиниң сонуна эййәм гадымы түрки дилде-де душмаян (уланылышдан галан) хас гадымы болан *-н* гөрнүшдәки ортак ишлик гошулмасының гошулмагы نتیжесинде эмеле гелендир дийип чаклар. И.А.Андреев Г. И.

¹ Гузычыев Т. Түркмен дилиниң язув ядыгәрликлеринден ортак ишликлер. Ашгабат, 1983.

² Хожаев Б. Түрки диллериниң гүнорта-гүнбатар топарында ортак ишлик формалары. Ашгабат, 1977.

Рамстедтиң бу пикирини голдаяр хем-де чуваш дилиндәки ортак ишлигин өтен заман шекили болан *-на,-не* гошулмасындан башга-да онун хәзирки заман шекили болан *-ан,-ен* аффикси хем гадымы түрк дөвүрлерде уланылышдан галан *-н* гөрнүшли ортак ишликден гелип чыкап болса герек дийип чаклаяр. А. Н. Кононов сонра чап эден макалаларының биринде – *ган -ген* аффиксини дүрли функциялы ики саны аффиксиң берк бирлешмеги نتیжесинде эмеле гелен гошма аффикс хасапаяр ве онун дүзүми барада Г. И. Рамстедтиң пикирине гошулар. Н. З. Гажиева хем *-ган* аффиксини гелип чыкышы боюнча гошма аффикс хасапаяр, онун дүзүминде *-н* гөрнүшли ортак ишлигин бардыгыны хем ыклар эдйәр, эмма *-ган* аффиксиниң биринжи бөлегини хем *-к* ялы гөркезип, оны ортак ишлик хасапаяр, *-ган* шекилли ортак ишлигин дөрмегиниң себәплерини хем өзүче дүшүндирйәр. Н. А. Баскаков Г. И. Рамстедиң ёкарда ятланан ишине язан "Белликлеринде" шу ортак ишлигин гелип чыкышы барада өз пикирини беян эдип, ортак ишлигин өтен заманының бу аффиксиниң өсүш процесин аслында хас долы фонетик гөрнүши болан *-ган,-ген,-ден* түркмен, кумандин диллериндәки *-ан,-ен* ве сонра чуваш дилиндәки хәзирки *-н,-на* ялы шекиллере ченли гысгалан болмагы мүмкин диййәр.

Ёкарда айдыланлардан гөрнүши ялы, бу ортак ишлигин гелип чыкышы хакда дүрли-дүрли пикирлер, чакламалар айдылыпдыр. Шейле-де болса, ортак ишлигин *-ан,-ен* шекили онун хас долы фонетик гөрнүши хасапланыян *-ган,-ген* шекилинден гелип чыкандыр дийип чаклаян алымларың пикириниң хас аргументирленендигини ве ынандырыжыдыгыны беллемек болар.

2) *-ан,-ен* шекилинин уланылышы ве манылары өң беллап гечишимиз ялы, ортак ишлигин бу шекили хәзирки заман түркмен дилинде *-ан,-ен* гөрнүшде язылар ве *-ан,-ен,-он,-өн* вариантларда айдылар¹.

-ан,-ен гошулмасы соңы чекимли сеслере гутарян дүйп ишликлере гошуланда, я ики ёгын чекимли сес бирлешип, узын фонема эмеле гелйәр, я-да ики инче чекимли сесин бирлешмегинден олардан хил тайдан тапавутланыян узын фонема эмеле гелйәр: *ока+ан - ока:н, дока+ан - дока:н, акла+ан - акларн, барла+ан - барлам, ишле+ен - ишла:н, гөзле+ен - гөзлә:н, дише+ен — диишә:н, сөзле+ен — сөзлә:н* ве ш.м.

б) Ортак ишлигин өтен заманының *-дык,-дик* шекили

Ортак ишлигин бу шекили түрки диллерин орхон-енисей, гадымы уйгур ялы язув ядыгәрликлеринде, Махмыт Кашгарының сөзлүгинде, эсасан, *-дук,-дүк, -тук,-түк*

¹ Türkmen diliniñ grammatikasy. Morfoloģiýa. Aşgabat 1999.

гөмүшлерде уланылыпдыр. Ортак ишлик манысында бу шекил хэзирки заман түркмен, азербайжан, түрк ве гагауз диллеринде уланылыр¹. "Ортак ишлик ясамакда түркмен дилинин XI-XIX асыр язув ядыгэрликлеринде *-дык,-дик, -мадык,-медик* гошулмалары актив уланылыпдыр".

1) *-дык,-дик* гошулмасының гелип чыкышы хакда

Ортак ишлигин бу гошулмасының гелип чыкышы хакда хем кэбир пикирлер бар. М.А.Казамбек *-дык,-дик* шекилли ортак ишлик аслында ишлигин өтен заманының *{-ды,-ди}* үчүнжи йөңкемеси⁴ниң сонун рус дилинин *который, которая* сөзүниң манысыны берйән *-кы,-ки* овнук бөлегиң гошулмагындан эмеле гелен болса герек дийип чаклаяр. А.Н.Кононов бу чакламаның ынандырыжы дэлдигини беллэп, түрки диллерин огуз топарындан бейлекилеринде уланылан ве функционал тайдан шу *-дык. -дик* аффикси билен якынлашян *-ган,-ген* аффиксине өзүниң үнс берендигини беллейэр. А.Н.Кононов аслында *-дык,-дик* аффикси *турган, дурган* сөзүндөн *турган,дурган > тыган,дыган > тыг, дыг ~ тык,дык* гөрнүшде гысгалып эмеле гелендир дийип чакламага етерлик эсас бар дийип беллейэр. Оун пикириче, бу сөзүн долы грамматикализа-сиялашмак ве аффиксе өврүлмек процесси (*турган,дурган > тык,дык*) өрән ир дөвүрде болуп гутарыпдыр. Г.И.Рамстедтиң пикириче, бу гошулма аслында ишликден ишлик ясайжы *-д,-т* аффиксиниң сонун исим ясайжы к аффиксиниң гошулмагы билен эмеле гелипдир. А.Н.Кононов соңкы макалаларының биринде *-дык,-дик* аффиксини дүрли функциялы ики саны аффиксиң берк бирлешмеги нетижесинде эмеле гелен гошма аффикс хасапаяр ве онун дүзүми барада Г.И.Рамстедтиң пикирине гошулар. Н.З.Гажиева хем *-дык,-дик* аффиксини гелип чыкышы боюнча гошма аффикс хасапаяр. Оун пикириче, бу аффикс гадымы түрки ишлик-исим шекиллери болан *-ды* ве *-к* аффикслериниң гошулышмагы (контаминасиясы) нетижесинде эмеле гелипдир, оларың өзара бирлешмегине маныларының якынлыгы хем көмек эдипдир: тарыхы тайдан *-ды* перфектив заманы, *-к* болса гымылды-херекетиң нетижесини аңладан болмагы мүмкин.

Ишлигиң мәлим өтен заманының гошулмасы болан *-ды,-ди* аффиксмиң гелип чыкышы хем бирнииче алымлар тарапындан *-дык,-дик* аффикси билен багланышдырылар. Мәлим болшы ялы, *-ды,-ди* аффиксиниң гелип чыкышы хакда түркологияда, эсасан, ики пикир бар: түркологларың бирнэчеси муны дүйп ишлигин сонун *-ыт,-ит* кимин иш адыны ясаан аффиксиң ве йөңкеме гошулмасының гошулмагы нетижесинде дөрән хасап этселер

---

¹ Түркмен дилиниң грамматикасы Морфология. Ашгабат 2000.

(П.М.Мелиоранский ве башгалар), башга бирнэчеси (О.Бётлинг ве башгалар) муны *-дык,-дик* аффиксиниң сонуна йөңкеме гошулмасының гошулмагы билен гысгалып эмеле гелен хасап эдйэрлер. Шунун билен баглылықда Н.А.Баскаков ишлигин мәлим өтен заманының гошулмасының аслында *-дык,-дик* аффиксинден гелип чыкандыгыны, соңкы шекилин хем аслында иш ады дәл-де ортак ишлик боландыгыны беллейэр. В.Котвич хем *-дык,-дик* аффиксиниң ортак ишлик шекилидиги, ишлигин өтен заманының *-ды,-ди* гошулмасының болса шондан эмеле гелендиги хакда пикир йөрөдйэр. Эмма буларың терсине П. И. Кузнесов *-дык,-дик* аффиксиниң аслында иш ады я-да ортак ишлик дәл-де, эйсем ишлигин өтен заманының гошулмасы боландыгы, шондан хем *-дык,-дик* шекилли иш адының ве ортак ишлигин эмеле гелендиги хакда чаклама өңе сүрйэр.

А. Г. Бишев болса ортак ишлигин *-ды* гошулмасы илкинжидир (гадымыдыр) ве онун ызына исим ясайжы *-г* аффиксиниң гошулмагы билен ортак ишлигин *-дыг* шекили ясаландыр дийип хасап этмәге эсас бар дийип беллейэр.

Шу ёкарда айдыланлардан гөрнүши ялы, ортак ишлигин *-дык,-дик* гошулмасының гелип чыкышы, аслында онун ортак ишлик, иш ады я-да ишлигин мәлим өтен заманының гошулмасы боландыгы ве ш.м. хакда бири-бирини инкэр эдйән пикирлер довам эдйэр. Шейле-де болса, бу *-дык,-дик* аффиксиниң аслында ортак ишлик болуп, сонра шондан ишлигин өтен заман шекилинин ве ш.м. эмеле гелендиги хакдакы Н.А.Баскаковың пикириниң бейлеки чакламалара гаранда хас аргументирленендигини ве ынандырыжыдыгыны беллемек болар.

2) *-дык,-дик* шекилинин уланылышы ве манылары

Ортак ишлигин бу шекили хэзирки заман түркмен эдеби дилинде *-дык,-дик,-дук,-дүк* ялы гөрнүшлерде уланылар. Мунуң ёклогы дүйп ишлигин сонундан ве ортак ишлик гошулмасының өңүнден *-ма,-ме* аффиксиниң уланылмагы билен аңладылар. Язувда ёклогы дине *-мадык,-медик* гөрнүште язылан хем болса, өң янындакы богунларда додак чекимлилеринин гелйән сөзлеринде додак сингармонизми кадасына боюн эгип, сөзлейиште, көпленч, *-модук,-мөдик* ялы айдылар: *ормодук, гөрмөдүк, гурмодук, гөммөдүк, түтөмөдүк, отурмодук, доломодук, көрөмөдүк* ве ш.м. Мунуң ёклогы галыпы хемме дүйп ишликлере гошулып, айыргыч функциясында гелип билйән болса, барлык галыпы дине *этмек, сөймек, догмак, исленмек, бесленмек* ялы кэбир ишликлере гошулып, айыргыч функциясында гелйэр ве айыкляян сөзи билен билеликте думуклы сөз дүзүмлерине якин сөз дүзүмлерини эмеле гетирйэр: *догдук дөпе, етдик хакы, ислендик ёлагчы, сөйдүк кэри, (йүрекеде) беслендик хыял* ве ш.м. Шу себэбе гөрэ, када хөкмүнде мунуң барлык галыпының

функциясында ортак ишлигин *-ан,-ен* шекили уланылар. Деңешдир: *алан оглан — алмадык оглан*.

М е с е л е м :

Чыкярды келледен *беслендик* хыял (А.Кекилов. Сөйги). Дүнйәде хер кесин *сөйдүк* кәри бар (Шол ерде). Товшана *догдук* депе ("Накыллар ве аталар сөзи"). Тежен шахеринден аңырсыны *гөрмедик* перзентлериниң юрт ашмагына ол нәхили дөзүп билер? (Б.Кербабаев. Айгытлы әдим).

Эгер-де мунуң барлык галыпы хәзир айыргыч функциясында өрән аз душян болса, түркмен дилинин язув ядыгәрликлеринде, фольклор эсерлеринде көп душяр, өзи хем айыкляян сөзүне гошулып уланылмалы дегишлилик аффиксини түрк, азербайжан, белли дережеде хем гагауз диллериндәки ялы, көпленч, өзи кабул эдйәр (*менин беследигим баглар*), эмма ёкрук галыпы, көпленч, дегишлилик аффиксиз уланылар (*менин гөрмедик жайым*).

М е с е л е м :

Загу-заган гонар дийип аглама, Сенин үчин *беследигим* баглара (Молланепес. Эсерлеринин бир томлугы). Ханы *этдигиң* әхди-пейман, Сейиди? (Зелили. Гошгулар). *Этдик* кәри бет, асы жафылар (Шол ерде). *Гөрмедик, билмедик* жайына элтдиң ("Гөроглы"). *Догмадык* огулдан доган әр ягшы (Магтымгулы. Сайланан эсерлер).

в). Ортак ишлигин өтен заманының *-мыш,-миш* шекили

Ортак ишлигин бу шекили түрки диллерин орхон-енисей, гадымы уйгур ялы язув ядыгәрликлеринде *-мыш, -миш, -мыс, -мис* кимин фонетик вариантларда душяр¹. Хәзир бу ортак ишлик ясайжы гошулма хөкмүнде азербайжан, түрк ве гагауз диллеринде *-мыш,-миш,-муш,-мүш* ялы фонетик вариантларда уланылар. Ортак ишлигин бу гошулмасы түркмен дилинин 18—19-нжы асыр язув ядыгәрликлеринде хем актив уланылыпдыр. Эмма хәзирки заман түркмен дилинде уланылышы ве аңладян грамматик манылары өрән чаклидир.

1) *-мыш,-миш* гошулмасының гелип чыкышы хакда Ортак ишлигин *-мыш,-миш* гошулмасының гелип чыкышы хакда хем кәбир пикирлер, чакламалар бар. Мысал үчин, Н.К.Дмитриев муны монгол язув дилиндаки ишликден иш адыны ясаян *-ма,-мел* гошулмасы билен деңешдирмек мүмкин диен болса, А.Н.Кононов *-мыш,-миш* гошулмасы аслында сөз ясайжы *-ым,-им* алфокси билен *ёлдаш, дост, биле гатнашыжы* сөзлеринин манысында уланылян *еш* сөзүниң я-да болмаса *иш* сөзүниң бирлешмегинден эмеле гелен болмагы мүмкин диймек билен, ики хили чакламаны өңе сүрүпдир. Г.И.Рамстедт бу

¹ Гузычыев Т. Түркмен дилиниң язув ядыгәрликлеринден ортак ишликлер. Ашгабат, 1983.

гошулманы асында -м аффиксли исим билен *иш* диен адың бирлешмегинден эмеле гелен гадымы чылшырымлы гошулма хасапаяр. Эмма Н.А.Баскаков шу ише язан "Белликлеринде" Г.И.Рамстедтиң бу пикириниң ясамадыгыны ве ынандырыжы дэлдигини айдып гечяр. А.Н.Кононов түрк дилинин грамматикасының соңкы неширинде *-мыш,-миш* аффиксиниң дүзүнү хакдакы меселәни чөзмек үчин көп алымларың сынанышык эдендигини, эмма хәзире ченли онун канагатланарлы чөзүлмандигини беллейәр. Ол өзүниң сонра чап эдилен макалаларынын биринде *-мыш,-миш* аффиксини дүрли функциялы ики саны аффиксиң берк бирлешмегинден эмеле гелен гошма аффикс хасапаяр, алымларың көпүсиниң хем Шейле пикирдедигинү, эмма хәзире ченли онун умумы ыкпар эдилен этимологиясының ёкдугыны белләп гечяр. Н.З.Гажиеваның пикириче болса, *-ган,-ген* ве *-дык,-дик* шекиллеринин заман тайдан дифференцирлешмәнлиги себәпли ортак ишлиги заман тайдан чәклендирмек тенденциясыны шөхлелендирйән *-мыш, -миш* шекили йүзе чыкыпдыр.

2) *-мыш,-миш* шекилинин уланылышы ве манылары өң белләп гечишимиз ялы, түркмен дилинин язув ядыгәрликлеринде, түркмен шахырана халк дөредижилигинде бу гошулма *-мыш,-миш,--муш,-мүш* ялы фонетик вариантларда ортак ишлигин өтен заманыны ясайжы функциясында уланылыпдыр. Мунуң ёклук галыпы хем *-ма, -ме* аффикси аркалы ясалыпдыр.

М е с е л е м :

Тапды ол дем бир *тикилмиш* хумайы (Дөвлетмаммет Азады. Вагзы-азат). Бир *гурулмыш* тордур анларга шерез (Шол ерде). Бикәр гойма өмүр лагты, Ояндырсак йумуш багты (Магтымгулы. Сайланан эсерлер). Йерилмемеш шункарым, гамыш ганат-ак түрпек (Шол ерде). Тер *ачылмыш* новбахарым, тазе бостаным герек (Шабенде. Гүл—Билбил). Экин экдим битмеди,, Сапан атдым етмеди, Харам өлмүш Николай, Үстүмизден гитмеди ("Ләлелер").

Шу мысалларда ортак ишлигин *-мыш,-миш* шекилиндәки сөзлер айыргыч функциясында гелип, атлары айыкляярлар. Мунуң субстантивлешен гөмүшлери хем түркмен дилинин язув ядыгәр-ликлеринде, халк дөредижилигинде уланылыпдыр.

Хәзирки заман түркмен дилинде бу гошулма грамматик категория хөкмүнде ортак ишлик ясайжы функциясында уланылмаяр, ягны ислендик дүйп ишлиге гошулып, ондан ортак ишлик ясап билмейәр. Бейле дийилдиги бу ортак ишлик шекили түркмен дилинде хәзирки вагтда дүйпден уланылмаяр, ол дилде хич бир хили ыз галдырман, ытитип гидипдир

дийилдиги дэлдир. Онун уланылышы өрэн чэкли болуп, эсасан, шу ашакдакы ялы ягдайларда душяр ве дүрли-дүрли манылары анлатмага гатнашяр:

1. Кэбир сөзлере гошулып геленде, гаргыш аңладып, айыргыч функциясында гелип билйэр.

М е с е л е м :

-Бир зат болса, шол *налет синмиш* уршы ятлаяң (Г.Гурбансахедов. Тойлы Мерген). Баяк, *харам өлмуш* текамиз, наме хайвана дил өврэдип болямы, гапылары ачыкка, барып өйлерине гираймезми! (Т.Жунигелдиев. өмүр даваасы). - *Ысы гурмуш* шэхерифл порсы ысы халыс үтгды (Х.Деряев. Ыкбал).

-Галың бокурдагына *тсгек болмуш* еңңэ-хэ еңце дийжексин, агасының аклына наме болдука? (Шол ерде).

2. Ортак ишлигин шу шекилинде гелип, субстантивлешен кэбир сөзлөр гаргыш аңладанда, ызына үйтгедижи гошулма кабул этмэн , көпленч, йүзтутма сөз болуп уланылярлар.

2 Ортак ишлигин хэзирки заман шекили

Ортак ишлигиң хэзирки заманы чекимлилери узын айдылян *-ян,-ян (-я:н,-я:н)* аффиксиниң көмеги билен аңладылар¹. Мунуң ёкрук галыпы хем дүйп ишлиге *-ма,-ме* аффиксиниң гошулмагы билен *-маян,-мейән (-мая:н,-мейә:н)* гөрнүшде уланылар. Ёкрук галыпының сөзлейишде *-маян,-мейән* гөрнүшинде *а, е* сеслеринин *ы, и* сеслерине өврүлип айдылян вариантлары хем бар, эмма бу айратынлык дүйп ишликлерин чекимли я-да чекимсиз сеслер билен гутаряндыгына баглы дэлдир.

Шейле хем барлык галыпы диңе инчелик-ёгынлык (палатал) сингармонизм кадасына боюн эгйән болса, ёкрук галыпында *-ма, -ме* аффикси, көпленч, додак сингармонизм кадасына хем боюн эгйәр: *барян, гелйән, бармаян, гелмейән, орян, гөрйән, ормаян, гөрмейән*.

Сөзлейишде ёкрук галыпы *банныян, гебний'ан, ормоы'ан, хрмыян, гөррнөянф,гөрмиян* гөмүшлерде хем айдылар

Ортак ишлигин түркмен дилиндеки *-я:н, -йә:н* гошулмасы түрки диллерин гадымы язув ядыгарликлеринде душмаяр ве бейлеки хэзирки заман эдеби түрки диллерде уланылмаяр, "түркмен дилинин язув ядыгарликлеринде, хатда оларың XVIII—XIX асырлара дегишлилеринде хем пассив уланылыпдыр".

1) Ортак ишлигин хэзирки заман гошулмасының гелип чыкышы хакда.

П. Азымов ве Х. Байлыев ортак ишлигин *-ян, -ян* шекилинин бейлеки ортак ишлик шекиллерине (*-ан,-ен, -дык,-дик, -мыш, -миш, -ар,-ер, -жак,-жсек*) гаранда хас яшдыгыны, сонра дөрәндигини дөгры беллейәрлер. Х.Байлыев ортак ишлигин хэзирки заман шекилини "ясаян *-ян, -ян* гошулмасының *йөрмек* ишлигинден эмеле геленини чак этмек мүмкин" дийәр. Ж. Амансарыев түркмен дилинин кәбир диалектлеринде уланылян *-я:н, -йә:н, -ян, -йен, -ён, -йөн, -ян, -йо:н,* кимин ортак ишлик гошулмаларының гелип чыкышы хакда шейле дийәр: "Хэзирки заман ортак ишлигинин "*-я:н, -йә:н, -ян, йе:н, -ян, -йо:н, -о:н*" формалары хэзир битеве аффикс ялы дуолян болса-да, аслында "*-й+ан, -й+ен...*" ялы ики элементлидир, мунуң "*й"-сы "йөрмек"* ишлигинден хасыл болан хэзирки заман гошулмасының галындысы, "*-ан, -ен*" болса өтен заман ортак ишлигинин гошулмасыдыр дийип чак этмек болар". Т.Гузучыев хем ...*-ян, -йән* формасының гелип чыкышыны *-ган, -ген; -ан,-ен* формасының *-а, -е* хал ишлигинин сонундан гелен *йөрмек* ишлигине гошулып,

¹ Түркмен дилиниң грамматикасы Морфология. Ашгабат 2000.

алайөрген типли аналитик формада эмеле гелендигини чакламак мүмкин" диймек билен, бу пикири субут этмек үчин түркмен дилинин диалектлеринден мысаллар берип, "Шейлеликте, бу заманы аңладян *-ян, -йән* формасы *алып йөрген—алайөрген—алё:ра:н—алйон—алян* ялы өсүш ызыгидерлигини башдан гечирип эмеле гелен болмагы мүмкин"" диййәр¹. Бу чакламаларың догры болмагы мүмкин. Йөне, бизин пикиримизче, *-ян, -йән* гошулмасының эмеле гелмегине *йөрмек* ишлиги дэл-де, *йөрмек* ишлиги, *-ган, -ген* гошулмасы дэл-де, *-ан, -ен* гошулмасы, хал ишлигин хем *-ып, -ип* гошулмасы дэл-де, *-а, -е, -ы, -и* гошулмасы гатнашан болса герек (*-а, -е, -ы, -и + йөр + ен*).

2) *-ян, -йән* шекилинин уланылышы ве манылары

а) *-ян-йән* шекилинин заман аңладышы

Ортак ишлигин бу шекилинин заман аңладышы, эсасан, шу ашакдакы ялыдыр:

1. Ортак ишлигин хэзирки заман шекилинде гелен ишлик айыргыч функциясында гелип, айыкланян атдан аңланйлян задың, дүшүнжаниң гепленилйән вагтдакы гымылды-херекетини, ягдайыны гөркезйәр.

Меселем:

Өңден *барян*, ыздан *гелйән* жеменде бирден аяк чекди, көмеге ылгады (Г.Кулыев . Ёвуз гүнлер). Башарып болса, душманың, *гарашмаян* еринден урмалы... (Шол ерде). Гөзлеринден *акян* яшың хер дамжасына гурбан, балан (Х.Деряев. Ыкбал). — Ёк, ёк, худай сакласын, менин *гөвнүме гелйән* затлар не эйменч! (Б.Сейтэков. Гыз салгыды).

2. Ортак ишлигин хэзирки заман шекилинде гелен ишлик айыргыч функциясында уланылып, айыкланян атдан аңланылян зада, дүшүнжә, умуман, махсус болан гымылды-херкети, ягдайы гөркезйәр.

Меселем:

Демир ёл угрунда броновиклериң хем *узага атян* топларың гүммүрдиси яңланярды (Б.Кербабаяев. Гайгысыз Атабай). Шол ери ... өрән дүзгүн-тертипиди: *ойналян* айтымлар, *тотвсулян* агачлар, башга-да хер бир зат ерли-ериндеди (Шол ерде). ...өйиине барып, мотоциклетине мүнүп, обаның ичинден *гечйән* коча дүшүп гитди (А.Говшудов. Көпетдагың этегинде). *Кәр ёкмаян* адамлар газыны ташладылар, гитдилер (Х.Деряев. Ыкбал).

---

1. ¹ Гузычыев Т. Түркмен дилиниң язув ядыгәрликлеринде ортак ишликлер. Ашгабат, 1983.

б) Ортак ишлигин хэзирки заман шекилинин субстантивлешип уланылышы

Субстантивлешип уланылышы мунуң барлык ве ёклук галыпларына дең дережеде диен ялы дегишли болуп, эсасан, шу ашакдакылардан ыбаратдыр:

1. Хич хили гошулма кабул этмэн уланылар.

М е с е л е м :

-Адан, олары *горкузян* эгри гылыжың йити йүзүдир ("Түркмен песалары"). *Алынян-а* бир көздүр вели, шоңа-да нэче дийсең гапыргаланянсың (Х.Деряев. Ыкбал). - Бе, адамыны чын *адам эдйән* эшик экени...(А.Дурдыев. Сайланан эсерлер). Николай Антонович бир мүн докуз йүз он дөрдүнжи йылда Тежене *ер өлчейән* болуп гелипди (Б.Кербабаев. Гайгысыз Атабай).

2. Көплүк сан гошулмасыны кабул эдип уланылар.

М е с е л е м :

Ине, шу *гелйәнлер* бизиңкилер болса герек (Х.Ысмайылов. Повестлер). *Айдылянлар* догры болян болса, ол ... эгерлере зат өвредйән болмалыдыр командир болмалыдыр (Н.Сарыханов. Сайланан эсерлер). Бар илде пешшеден пили *ясянлар* тапылар оlara *гулак асянлар* (А.Кекилов. Сөйги).

3. Дегишлилик аффикслерини соңы чекимсиз билен гутаран атлар ялы кабул эдип, хемме йөңкемелерин бирлигинде ве көплүгинде барлык ве ёклук галыпларда уланылар.

М е с е л е м :

Менин *сөййәним* догры гепли адамдыр... (Б.Кербабаев. Гайгысыз Атабай). Бужагаз *гөрийәниң* одун күлүдир (А.Дурдыев. Сайланан эсерлер). — Бар *сагянымыз* ики санжак сыгыр-ла (Б.Кербабаев. Айгытлы эдим). ...мүлкде отурымлы адамларың нобур газысына *мейил эдйәнлери* бар болса, ешитман галмасынлар (Х.Деряев. Ыкбал).

4. Дүшүм гошулмалары ортак ишлигин хэзирки заман шекилинин хут өзүне, дегишлилик аффиксли я-да көплүк сан гошулмалы гелшине, шейле хем көплүк сан ве дегишлилик аффиксли гелшине гошулып уланыларлар.

М е с е л е м :

Эсеналы ага бизин *той тутжасак болянымыздан* хабарлы ялы, онат халатлык хем алып гелипдир (Б.Кербабаев. Айгытлы эдим). Башы *агырмаяның* янында башым агырыр дийме ("Накыллар ве аталар сөзи"). ...беланың көрүги *юрт сораянларда*, шолар чапавулчылыга

гылав берйэрлер дийэр... (Г.Кулыев. Ёвуз гүнлер). Мен шоларың ичинден *танамаянларымы* гөркезейин.

5.Ортак ишлигин хэзирки заман шекилинде гелен сөз субстан-тивлешип, өз ызына хич хили гошулма кабул этмэн, *болмак* көмөкчи ишлиги билен билеликте уланылып, дүрли-дүрли модал маны ёкундыла-рыны аңладян перифрастик шекиллери эмеле гетирмэге гатнашяр.

ч) Ортак ишлигин хэзирки заман шекилинин ясайжы гошулмалы уланылышы

Ортак ишлигиң хэзирки заман шекили *-лык,-лик,-дык,-дик, -ча,-че (-че)* ялы шекил ясайжы гошулмалары хем кабул эдип уланылар:

1.-*лык,-лик,-дык,-дик* аффикси ортак ишлигиң хэзирки заман шекилине гошуланда, дегишлилик аффиксли гелйэр, дүшүм гошулмасыны кабул эдип билйэр. Маны тайдан хем хэзирки заманда болян гымылды-херекети, ягдайы факт гөрнүште гөркездеги аңладяр.

М е с е л е м :

Гел, Гырата ягы *етип гелйэндигини* дуйдурайын ("Гөроглы"). Ынха, шужагаз алан мысалымызданам патыша хөкүметинин дайхан непагаты үчин хич бир *алада етмейэндиги* гөрнүп дуря (Х.Деряев. Ыкбал). Женап полковник, Сизин хөкүмет ишини башарныклы *алып баряныгыңыза* өңден-де шүбхэм ёкды (Шол ерде). — Астрабада-да гөрме-гөрше *чагырмаяныклары* белли зат (Г.Кулыев. Ёвуз гүнлер).

2.-*ча,-чд (-че)* аффикси гошуланда, эгер-де дегишлилик аффикслери ортак ишлик шекилине гошулып уланылса (бу ягдайда инче варианты диңе *-че* гөрнүште боляр), предмети я-да предметлешен дүшүнжэни башга бир зат билен деңешдирмеги аңладяр: *алянымча ёк, аляныңча бар, аляныча болар, гетирйэниңче бар, гетирйэниче болар*

в е ш. м. Эгер-де ишлигин шахс гөркезйэн йөңкеме гошулмалары *-ча,-чд* аффиксиниң сонуна гошулсалар (бу ягдайда инче варианты диңе *-ча* гөрнүште боляр), гымылды-херекет, ягдай аңладып, эсасан, вагт, деңешдирме, чөклендирме ялы маныларда гелйэр. Шу соңкы хили уланылышы чепер эдебиятта, фолклорда көп душяр.

3. Ортақ ишлигин гелжек заман шекиллери.

Ортақ ишлигин мәлим гелжек заман шекили

Ортақ ишлигин мәлим гелжек заманы түркмен дилинде –*жак,-жек* аффикси билен анладылар. Ортақ ишлигин бу шекили кәбир фонетик тапавутлар билен түрки диллерин көпүсинде (азербайжан, түрк, гагаиз, гумук, крым-татар, гарагалпак, өзбек, башгырт, татар, хакас, шор, ногай, ыакут ве башгалар) уланылар. Ортақ ишлигин *-(а)жак,-(е)жек* гошулмасы Т.Гузычыевин тассыкламагына гөрә, "түрки диллерин хас ирки, ягны VIII—XIII асыр язув ядыгарликлеринде уланылмандыр". Эмма мунуң Махмыт Кашгарының сөзлүгинде (XI асыр), Алының "Кысса Юсуп поэмасында (XIII асыр), Несиминиң шыгырларында (XIV асыр) сейрегрәк (ики-еке) душ гелйәндиги, "Горкут Ата" дессанында, такмынан, XV асырда түрк дилинде уланыландыгы кәбир ишлерде белленилипдир. Түркмен дилинин язув ядыгарликлеринде XIX асыра ченли, эсасан, *-ажак,-ежек*, XIX асырда болса, көпләнч, *-жак,-жек* вариантлары уланылыпдыр¹.

1) **Ортақ ишлигин мәлим гелжек заман гошулмасының гелип чыкышы хакда**
Ортақ ишлигин бу гошулмасының тарыхы тайдан эмеле гелши, онун дүзүми хакда хем түркологияда кәбир пикирлер бар. Мунуң *-ажак,-ежек* гөрнүшиндаки *а, е* сеслери бирначе ишлерде хал ишлик гошулмасы хасапланылар. А.Н.Кононовың гөркезмегине гөрә, Ж.Дени, Б.Аталай ялы кәбир алымлар мунуң соңкы *-жак,-жек* бөлеги хем вагт манысындакы *чаг* сөзүнден эмеле гелендир дийип чакласалар, В.Банг оны ишликден я-да исимден ат ясаян сериште (*чанг<чан*) хокмүнде дүшүндиряр. Н.К.Дмитриевин гөркезмегине гөра, В.Бангың пикириче, *-ажак,-ежек* гошулмасының *-а,-е* бөлеги, *-аган,-еген* гошулмасында болшы ялы, ишликден исим ясаян аффиксдир. Н.А.Баскаков гарагалпак дилинде уланылан *-ачак,-ечак,-чак* гошулмасының биринжи бөлегиниң хал ишликдигини (*-а,-е, -й*), онун тарыхы тайдан *-гбай,-гей* шекилинден гелип чыкандыгыны беллейәр ве *-фак* аффиксиниң гелип чыкышыны хем исимден я-да ишликден сөз ясаян *-шак,-шек* аффикси билен багланышдыряр. Г.И.Рамстедт хем *-ажак,-ежек* гошулмасы аслында гелжекки арзувы аңладян шекил болан *-гай* аффикси билен *-жак,-як,-ак* аффиксиниң бирлешмегинден эмеле гелендир дийип чаклар. Бизин пикиримизче, Н.А.Баскаков тарапындан хөдүрленен чакламаны (*-гай,-гей + -шак,-шек*) хас ерликли ве ынандырыжы хасапламак болар. Хәзирки гарагалпак

¹ Гузычыев Т. Түркмен дилиниң язув ядыгарликлеринден ортақ ишликлер. Ашгабат, 1983.

дилиндәки *-шак,-шек* аффиксиниң манысына түркмен дилиндәки *-жаң,-жең* (*хөвесжең, гахаржаң, өвүнжең*) габат гелйәр.

2) **Ортақ ишлигин мәлим гелжек заман шекилинин уланылышы ве манылары.**

Бу ортақ ишлик гошулмасы түркмен әдеби дилинде *-жак,-жек* гөрнүше язылса-да, сөзлейиште *-жа.к,-жек,-жок,-жөк, -шак,-шек,-шок,-шөк* вариантларда уланылар. Себәби бу аффиксте *о, ө* гиң додак чекимлилери дүйп ишлигин соңкы богнундакы додак чекимлисинин тасири билен әмеле гелйәр, ачык *ж* чекимсизинин дымык *ш* чекимсизине өврүлмеги болса соңы *ч, ш* чекимсиз сеслери билен гутарян дүйп ишликлере гошуланда әмеле гелип, прогрессив ассимиляцияның нетижесидир: *баржак, гелжек, гөржөк, гуржок, үзжөк, гешиек, ашшак, ушшок, гөшшөк, урушшок, барышшак, чекишиек* ве ш.м. Бу сөзлер шу ашакдакылар ялы язылар: *баржак, гелжек, гөржек, гуржак, үзжек, гечжек, ачжак, учжак, гөчжек, урушжак, барышжак, чекишжек.*

Бу ортақ ишлик дегишлилик аффиксли гелен *гуман* сөзүниң айыргыжы функциясында гелип, *ёк* сөзи билен билеликте *-жак гуманы ёк* кимин уланылып, дурнуклы хәсиете әе болупдыр ве дүйп ишликден аңланылан гымылды-херекетиң, ягдайың гелжекде болжакдыгыны инкәр әтмеги (әгер дүйп ишлик барлык галыпда болса) я-да тассыкламагы (әгер дүйп ишлик ёклук галыпда болса) аңладяр.

М е с е л е м :

Биринж-ә, онуң башаражак иши ёк, икинжем, *йүзүңе чирк гетиржек гуманы ёк* (Б.Кербабаев. Гайгысыз Атабай). Мунуң ялы ягдайларда *ругсат берилмежек гуманы ёкдур* (Б.Сейтәков. Повестлер хем хекаялар).

Шу били сөзлемлерде *ёк* сөзүниң ерине онуң манысыны риторик сораг гөрнүше аңладып билйән *бармы* сөзи хем уланылып билер. М е с е л е м :

- Пәхей, сенем, *чыкарып билжек гуманы бармы* (Г.Кулыев. Ёвуз гүнлер). Болмаса бу төвереге *аяк секип болжак гуманы бармы* (Шол ерде).

б) **Ортақ ишлигин мәлим гелжек заман шекилинин субстантивлешип уланылышы**

Ортақ ишлигин бу шекили субстантивлешип уланыланда, әсасан, шу ашакдакы ялы айратынлыкларә әедир:

1. Өз ызына хич хили гошулма кабул әтмән, айыклап гелмели сөзүниң ерине уланылар.

М е с е л е м :

Ай, ёк-ла... Йөне-дегелжөк банныкадийдим (Г.Кулыев. Ёвуз гүнлер).
Хер кимин өз ислегине баглы. Шоңа гөрә-де *гитжөк* гитсин, *гитмежөк* галыберсин. *Окажөк*
окар, *окамажөк* хич оканаз.

2.Көплүк сан гошулмасыны едил атлар ялы кабул эдйәр.

М е с е л е м :

- Ёлдашлар, йыгнагы ачсак болмазмыка, *гелжөклер* гелишмедилерми?
(Н.Сарыханов. Сайланан эсерлер). Сонра бизин аягымыза *эерип билмежөклер*
хазир гайтсын (Б.Сейтәков. Гыз салгыды).

3. Дегишлилик аффикслери гошуланда, үчүнжи йөңкемәниң көплүк
санындан бейлекилеринде ортак ишлигин *-жөк,-жөк* гошулмасының
ахырындакы к сеси г сесине өврүлйәр.

М е с е л е м :

- Ёк, Берди, бейле вагтда сизин *чозжөгыңыз* ятсанм-турсам дүйшүме гиржөк зат дәл
(Х.Деряев. Ыкбал). ине менден сорасаңыз *айтжөгым!* (Н.Сарыханов.Сайланан эсерлер). —
Ичжөгим чай болса, хемише-де тапарын (Г.Кулыев.Ёвуз гүнлер).

НЕТИЖЕ

Ортак ишлик шекиллери ишликлерин өзболушлы шекил ясайжы госулмаларыдыр. Хэзирки заман түркмен эдеби дилинде *-ан,-ен -дык,-дик, -ян,-йән, -жак,-жөк* ве *-ар,-ер* ортак ишлик шекиллери уланыляр.

Түрк, азербайжан ве гагауз диллерине хэсиетли болан ортак ишлигин *-мыш, миш* шекили түркмен дилинин язув ядыгэрликлеринде, шахырана халк дөредижилигинде уланылыпдыр, эмма хэзирки заман түркмен дилинде кэбир сөзлерде, сөз дүзүмлеринде ве лексикализациялашан сөзлерде душяр. Ортак ишлик шекиллеринин ёклук галыпы дүйп ишлигин сонундан, ортак ишлик гошулмасының болса өңүнден *-ма,-ме* аффиксиниң уланылмагы билен ясаляр: *-ман,-ман, -мадык,-медик, -маян,-мейән, -мажак, ,-межөк, -маз,-мез-*

Ортак ишлик гошулмалары сөз ясайжы дёл-де, шекил ясайжы гошулмалар боланы үчин, онуң гошулан дүйп ишлиги ишликлере хэсиетли болан алапатларыны сакляяр, ягны ёклук гошулмасыны кабул эдйэр, гечирйән ве гечирмейән ишликлигини сакляяр хем-де белли бир дүшүмде гелен, сөзсоңы көмөкчилер билен уланылан сөзлери уйдуряр. Дүйп ишлик ортак ишлик шекилинде гелип, диңе бир айыргыч функциясында уланыланда дёл, эйсем субстантивлешип, өзүниң аяклап гелмели болан сөзүниң функциясыны өз үстүне аланында хем, сөз үйтгедижи ве кэбир шекил ясайжы гошулмалары кабул эденинде хем, ишликлик айратынлыгыны йитирмейэр. Диңе лексикализациялашанында хем-де ызына кэбир сөз ясайжы гошулмалар гошулып, тазе сөз ясаланында, ортак ишликлер ишликлик айратынлыгыны йитирйэрлер. Диймек, ортак ишликлер семантика-морфологик тайдан ишлик болуп, диңе синтактик функциялары тайдан исимлере (эсасан, атлара, сыпатлара) меңзейэрлер.

Белли бир замана дегишли гымылды-херекети, ягдайы аңлатмак ве айыргыч функциясында гелип, айыкланян сөзден аңланылян шахсы, предмети, дүшүнжәни заман тайдан хәсиетлендирмек ортак ишликлерин эсасы айратынлыкларындан бири болуп дуряр. Ортак ишлигин өтен заманы манысында онуң *-ан,-ен* (ёклогы *-ман,-ман*) ве *-дык,-дик* (ёклогы *-мадык,-медик*) шекиллери уланыляр. Буларың барлык ве ёклог галыпларының уланылыш герими бир меңзеш дәл: биринжисиниң барлык галыпы (*-ан,-ен*) актив уланылян болса, икинжисиниң ёклог галыпы (*-мадык,-медик*) активдир. Себәби хәзирки заман түркмен дилинде ортак ишлигин *-ман,-мән* шекилиндәки сөзлер айыргыч функциясында гелип билмейәр, субстантивлешенде-де, көплүк сан гошулмасыны кабул этмейәр ве дегишлилик аффиксиз уланылмаяр. Шоңа гөрә-де бу хили ягдайларда мунуң ерине ортак ишлигин *-дык,-дик* шекилинин ёклогы уланыляр. Шейле хем ортак ишлигин *-дык,-дик* шекилинин ёклогы хемме дүйп ишликлере гошулып, айыргыч функциясында гелип билйән болса, барлык галыпы диңе кәбир ишликлере гошулып, айыргыч функциясында уланыляр. Мунуң барлык галыпы субстантивлешенде-де, көплүк сан гошулмасыны кабул этмейәр ве дегишлилик аффиксиз уланылмаяр. Шоңа гөрә-де бу хили ягдайларда мунуң ерине ортак ишлигин *-ан,-ен* шекилинин барлыгы уланыляр. Шулар ялы специфик айратынлыкларына гөрә, бу шекиллерин икиси хем хәзирки заман түркмен дилинде ортак ишлигин өтен заманы манысында уланыляр. Ортак ишлигин хәзирки заманың чекимлилери узын айдылян *-ян,-ян* аффиксиниң көмеги билен аңладьяр. Ортак ишлигин *-ан,-ен* гошулмасы хем *дурмак, отурмак, ятмак, йөрмек* ишликлерине гошуланда, өтен заман манысында азрак душян болса-да, көпленч, хәзирки заман манысында уланыляр. Ортак ишлигин *-жак,-жек* гошулмасы гелжек заманы аңладяр, *-ар,-ер* гошулмасы болса, көпленч, хәзирки-гелжек, шейле хем контекст билен багланышыклы хәзирки я-да гелжек заман манысында уланыляр.

Лексикализациялашан сөзлер, көпленч, ортак ишлигин *-ан,-ен, -мыш,-миш, -ар,-ер, -маз,-мез*, өрән аз мукдарда хем *-жак,-жек* шекиллеринде душяр.

Пейдаланылан эдебиятлар.

1. Ахаллы С. Махмыт Кашгарының сөзлүги ве түркмен дили. Ашгабат,1958.
2. Амансарыев Ж. Түркмен диалектологиясы. Ашгабат. 1970.
3. Аннануров А. Түркмен дилинде хал ишлик формалары. Ашгабат, 1978.
4. Азымов П. Түркмен дилиниң меселелери. Ашгабат,1969.
5. Баллыев Г. Түркмен дилинде кем ишликлер. Ашгабат, 1967.
6. Байлыев С. Түркмен дилиниң тарыхы грамматикасы. Ашгабат,1992.
7. Боржаков А. Түрки диллериң гүнорта-гүнбаттар топарында иш атлары. Ашгабат, 1976.
8. Боржаков А. Хэзирки заман түркмен дилинде иш атлары. Ашгабат, 1978.
9. Гажарова Э. Түркмен дилиниң язув ядыгэрликлеринде ишлигиң өтен заман формалары. Ашгабат, 1990.
10. Гузычыев Т. Түркмен дилиниң язув ядыгэрликлеринде ортак ишликлер. Ашгабат, 1983.
11. Хыдыров М. Түркмен дилиниң тарыхындан материаллар. Ашгабат, 1958.
12. Хожаев Б. Хэзирки заман түркмен дилинде ортак ишлик формалары. Ашгабат, 1975.
13. Хожаев Б. Түрки диллериң гүнорта-гүнбаттар топарында ортак ишлик формалары. Ашгабат, 1977.
14. Хэзирки заман түркмен дили. Ашгабат, 1960.
15. Овезов А. Түркмен дилинде алынма сөзлериң уланылышы. Ашгабат, 1988.
16. Пенжиев М. Хэзирки заман түркмен дилинде санлар. Чэржев, 1952.
17. Түркмен дилиниң тарыхындан дерне, 1 том.Ашгабат, 1973.
18. Түркмен дилиниң грамматикасы. Морфология. Ашгабат 2002.